

Ексонартекс цркве Светог Николе у Тргу код Жагубице

МИЛКА ЧАНАК-МЕДИЋ

Средњовековна црква Светог Николе у Тргу, позната под називом Тршка црква, одавно је у видокругу проучавалаца српске средњовековне архитектуре, пре свега због каменог портала на западној фасади храма, по којем се и пре систематских истраживања знало да је средњовековна грађевина.¹ Тој претпоставци ишло је у прилог предање, које је 1733. године забележио егзарх Београдске митрополије Максим Радковић, да је црква стара 460 година.² Током истраживања вршених недавно на цркви стекле су се основе за њено сигурније и одређеније датовање и дошло се до сазнања о догађајима и променама насталим у

познијим епохама.³ Најбитнијом променом може се сматрати доградња ексонартекса који се истицао величином и упечатљивим архитектонским вајаним украсом, а могао је бити реконструисан на основу исхода поменутих истраживања.

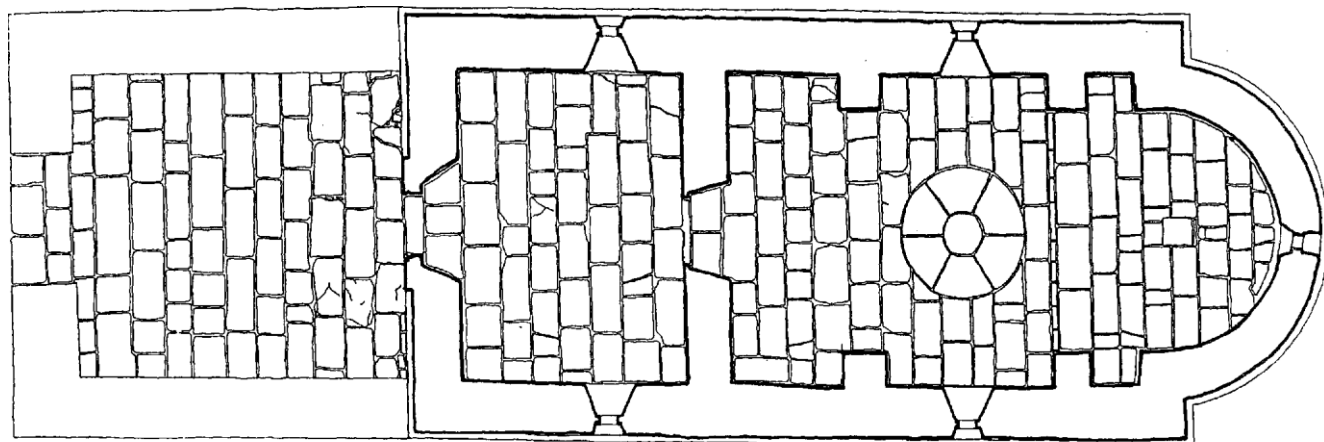
Црква Светог Николе у Тргу код Жагубице, сада посвећена Рођењу Богородице, спада у скупину једнобродних храмова, чију схему основе обележавају полукружна апсида на источној и припрата на западној страни и брод издељен на три травеја, од којих је источни сасвим кратак, а над средњим је изграђена купола (сл. I).⁴ Црква је затечена са једном припратом за коју је забележе-

¹ Најстарија вест о каменом порталу Тршке цркве записана је у извештају лицејских питомаца са пута по Србији 1863. године. Забележено је:Већ се хтедосмо повратити готово незадовољни што не имајосмо никакве старине, кад смо запазили да су црквена врата веома занимљива и у камену израђена..." cf. С. Станојевић, *Историја српског народа у средњем веку, Извори и историографија*, СКА књ. СХХI, Друштвени и историјски списи, књ. 49. Београд 1937, 140. Тршку цркву помиње и М. Милићевић (*Кнежев-на Србија II*, Београд 1876, 1033) а опширније о њој и каменом порталу пишу тек Ђ. Бошковић (*Средњовековни споменици североисточне Србије*. Старица I, н.с. (1950), 190, 194, сл. 25-32), В. Петковић (*Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 331, 332) и А. Дероко (*Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд 1953, 92, 98). Портале Тршке цркве као средњовековне помиње и Ј. Максимовић (*Српска средњовековна скулптура*, Нови Сад 1971, 83).

² Максим Радковић, ексарх београдског митрополита, *Извештај за 1733. Годину преписао и приредио Г. Витковић*, Гласник Српског ученог друштва 56 (1884) 163, 164. О истом cf. Д. Руварац, *Митрополија Београдска око 1735. Године*, Споменик СКА XLIII, други разр. 37 (1905) 104.

³ Истраживања под руководством аутора овога рада започета су 1981. године и на исходима тих истраживања засноване су конзерваторска обрада и делимична обнова цркве, окончана 1988. године. У току тих радова обављана су археолошка ископавања, које је сасвим кратко водила археолог Мирјана Томић, а остало време археолог Милорад Миљковић. Једновременно су узимани калкови свих натписа, угребаних записа и цртежа, што је учинила историчар уметности Неда Цар. Посебно су ме задужили техничким снимцима и цртежима фасада и портала Тршке цркве архитекти Светла-на Вукадиновић, Милица Орлић и Брана Стојковић.

⁴ Црква је до недавних реставраторских радова имала брод издељен на четири травеја, јер је зид између западног травеја и апсида и унутрашње припрате био порушен.

Сл. 1 Основа Тршке цркве после недавне делимичне обнове

Fig. 1 Plan de l'église de Trg après la réccunie resuntration partielle

Сл. 2 Поглед на западну фасаду цркве на којој се виде жлебови од ранијих дрвених тремова

Fig. 2 Façade occidentale de l'église où l'on voit les rainures des anciennes galeries en bois

но да је подигнута 1860. године и да јој је ктитор жагубички трговац Ламбра Ђорђевић.⁵ У току недавних истраживања реконструисана је првобитна схема основе цркве, после чега је она могла бити сврстана у скупину малих рашких једнобродних храмова истих обележја, посвећених светом Николи, а једна светом Јовану, подизаних у XIII и почетком XIV века.⁶ Постанак цркве у Тргу могао се ограничити на раздобље од последњих година XIII до четврте деценије наредног столећа, полазећи од историјских околности у којима је могла бити саграђена црква изложених типолошких својстава,⁷ а на основу примењеног структурног система, технике грађења и стилских обележја сачуваног оригиналног прозора на апсиди, као и обележја керамичких судова уграђених у зидове наоса.⁸

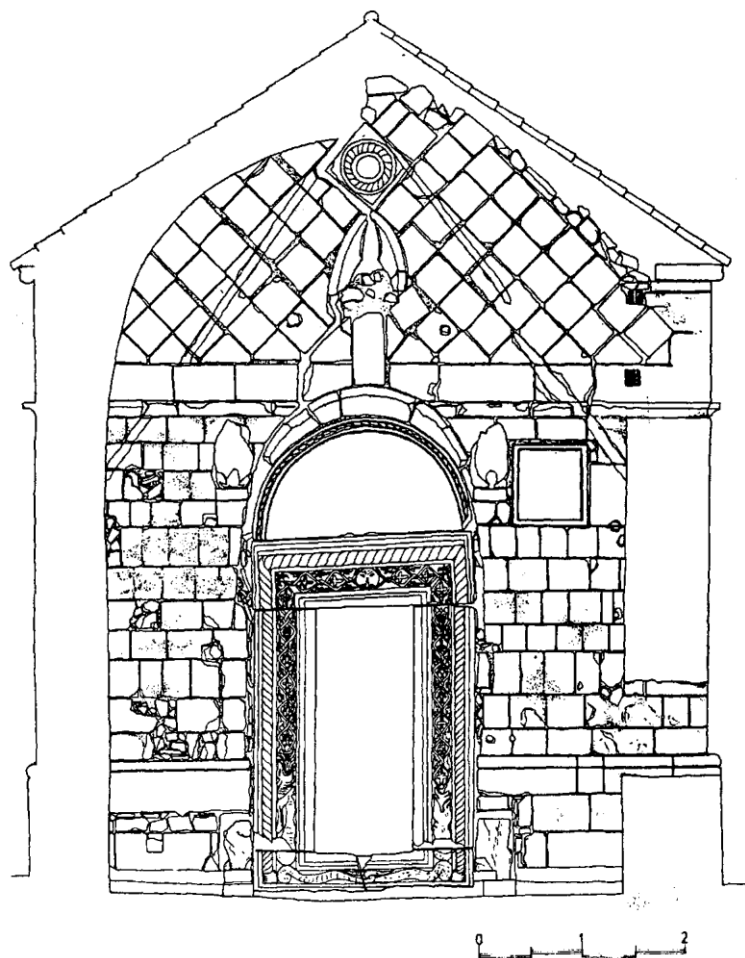
На самом почетку истражних радова утврђено је да је камени портал састављен од делова два портала, док су његове сразмере упућивале на

⁵ Више о Ламбри Ђорђевићу код Д. Митошевић, *Тришка црква у Хомоту код Жагубице*, Смедерево 1979, 11, 20.

⁶ У ту скупину могу се уврстити Свети Никола у Студеници из тридесетих година XIII века, цркве посвећене истом светитељу у Баљевцу, Брвенику и Шумнику из средине и друге половине XIII столећа, као и црква Светог Јована у Студеници, која је са почетка XIV столећа.

⁷ Црква таквих типолошких својстава могла је бити саграђена тек после припајања североисточних области данашње Србије средњовековној српској држави. То се могло догодити најраније за време владавине краља Драгутина у последњој деценији XIII века. Да је Тришка црква из време-на краља Милутина и Драгутина већ је раније претпостављено, cf. В. Ј. Ђурић, *Српски државни сабори у Пећи и црквено градиштво*, Научни скуп о кнезу Лазару (Београд 1975) нап. 15.

⁸ У западном травеју наоса, на 3,75m висине, било је уграђено у једном водоравном нizu осам крачага окренутих отвором надолу. Крачази имају паралеле у истоверним коадима налаженим у Београду на локалитету Стара

Сл. 3 Западна фасада цркве с обележеним познијим поправкама, стање 1981. Године

Fig 3 Façade occidentale de l'église avec indication des réparations effectuées plus tard, état de 1981

мисао да је бар један од њих припадао некој већој грађевини.⁹ Пошто су делови оба портала исклесани од истог локалног камена употребљаваног и за зидове, видело се да су припадали истој грађевинској целини.¹⁰ Питање места на коме је стајао већи од два портала разјашњено је током истраживања обављених на простору који је заузимала спољна припрата из средине XIX века.

У унутрашњости цркве, на 30 cm испод затеченог каменог плочника, нађен је добро очуван под од опека, али ни он није био првобитан. Испод њега на 28 cm нађен је траг најстаријег пода. Исти редослед слојева утврђен је у спољној припрати. Та одаја, издужене правоугаоне основе, има зидове јаче од зидова главног дела храма. Они се конструктивно не везују за зидове унутрашње припрате, по чему се види да нису из истог време-на, а о томе се закључује и по нешто мањој дубини темеља спољне припрате, где им је дно на 0,45 m, док је дно темеља главног дела цркве на 0,78 m. Темељно проширење у спољној припрати и део зида изнад њега висине 50 до 70 cm, зидани су крупним приклесаним комадима камена и облацима, док је горњи део изведен ситнијим и неправилније сложеним гравидом; по томе се могло закључити да та два дела нису истодобна. На оба бочна зида у унутрашњости ове одаје јасно су се оцртавале три нивелете ранијих подова. Затечени камени

под био је на коти + 0,47 m. Испод њега на само 30 cm нађен је цео под од добро сложених опека а још 28 cm ниже опажао се траг првобитног пода. Он је био у нагибу од улаза у ексонартекс ка улазу у унутрашњу припрату. Зидови спољне припрате имају дебелину од 95 до 103 cm; па се по томе могло знати да је дозидано западно здање првобитно носило зидану горњу конструкцију.

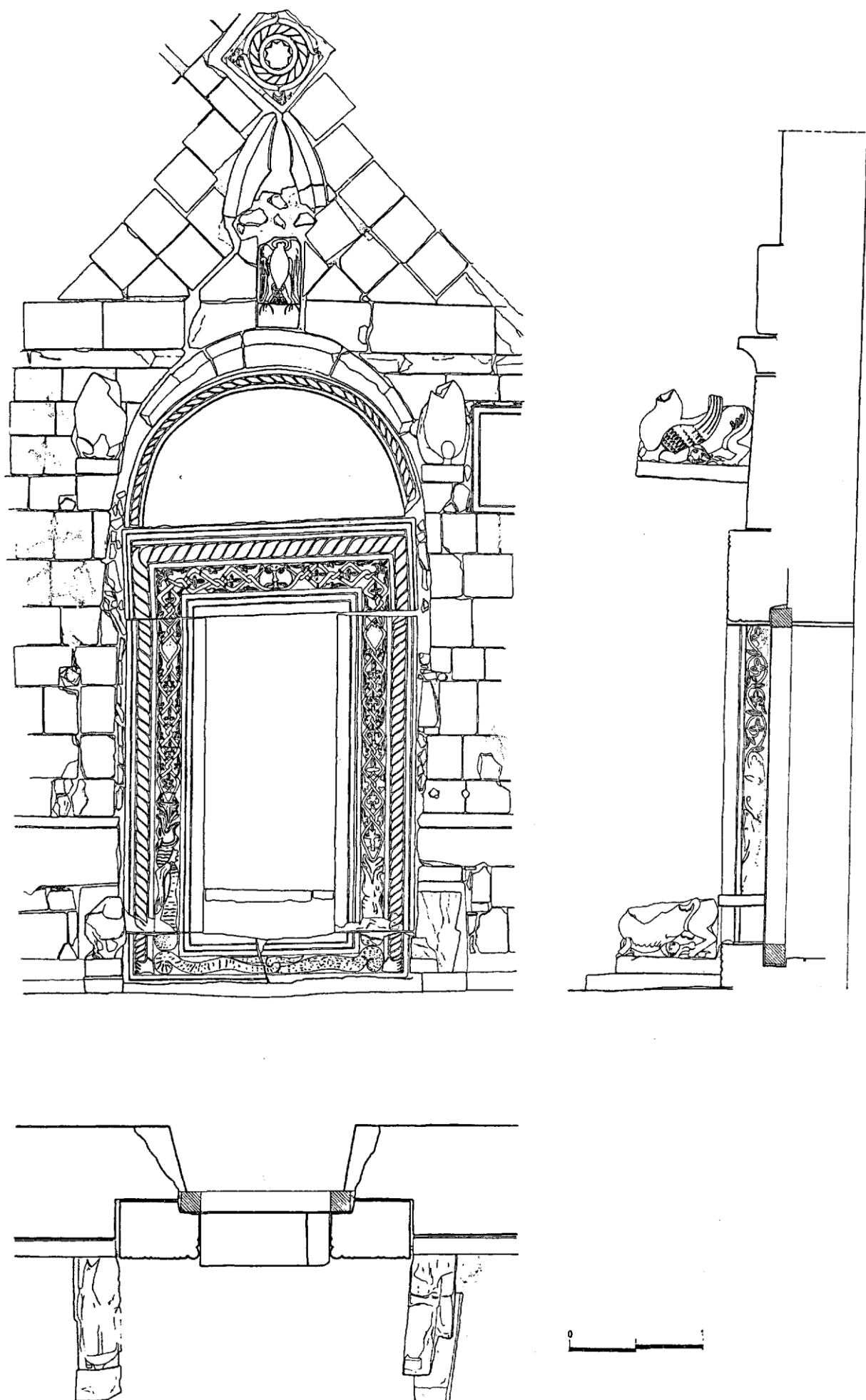
Изложени налази били су од велике важности, јер је на основу њих постало познато да је уз ову средњовековну цркву постојала не само једновремено изграђена припрата већ да је уз њу рано дограђен ексонартекс. Утврђено је да је та спољна припрата порушена и на њеном изравнатом доњем делу подигнута дрвена конструкција у два маха, пре него што је тај део цркве обновио Ламбра Ђорђевић 1860. године. Од дрвене основне конструкције пређашњих предворја преостала су уклесана лежишта за ступце и греде (сл. 2), док је првобитна спољна припрата била како се могло закључити по дебелини зидова у целини зидана.

За реконструкцију првобитне спољне припрате од највеће важности је садашња западна фасада цркве, где су уграђени делови поменута два портала, јер је један могао стајати на pročелу спољне припрате. Исходи испитивања тог дела грађевине показали су да је заједно са порталом са другог места донет цео горњи део те фасаде. Фасада о којој је реч има у најнижем појасу сокл изведен правилно исклесаним правоугаоним блоковима пешчара исте врсте као камен од којег су клесани делови оба портала. Сокл је местимично поправљан уграђеним већим плочама, или комадићима камена (сл. 3). Део изнад сокла висине 3,2 m зидан је правилним правоугаоним блоковима седре сложеним у редове и добро повезаним са блоковима пешчара на угловима. По томе се види да је тај део западне фасаде настао једновременно са бочним зидовима. Није тако било у горњем појасу. На угловима су постојали велики квадрни пешчара, али повезани са делом накнадно зиданих бочних страна неправилним каменим блоковима. На западној фасади у тој висини, од темена архиволте портала навише, уграђен је подеони венац од којег започиње посебна обрада. Фасада има један појас од правилно обрађених блокова пешчара, а

синагога, где су на основу слоја у којем су нађени, опредељени у раздобље од краја XIII века, до краја прве четвртине следећег столећа. На њих ми је љубазно скренуо пажњу Марко Поповић, указујући ми на публикације примере (Ј. Бјелајац, *Средњовековна керамика са Дорћола*, Годишњак града Београда XXV, 1978, 134, 137, Т. 1/тип 11/24; В. Бикић, *Средњовековна керамика Београда*, Београд 1994, 21, сл. 8/2, 3).

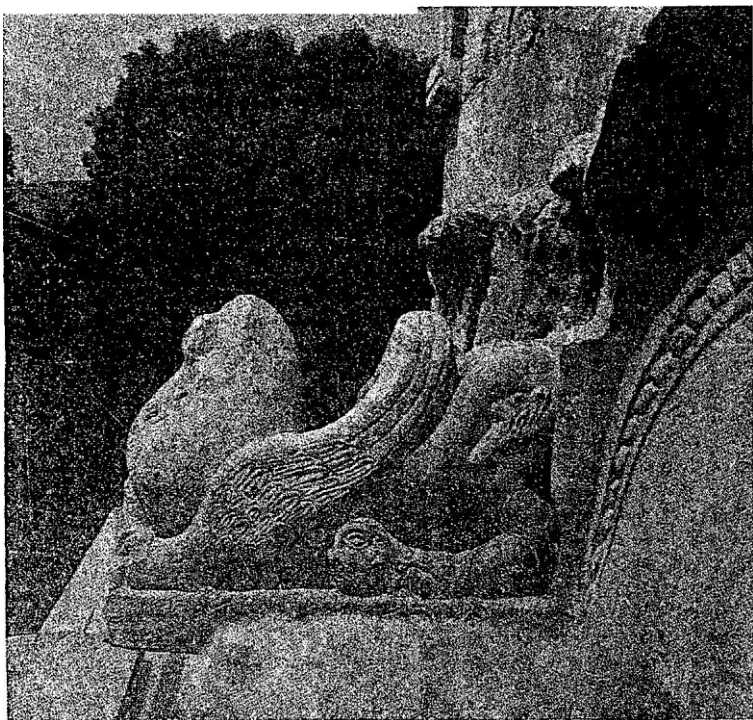
⁹ Пре почетка систематских истраживања претпостављано је да је постојала старија пространија богомоља на простору где је подигнута постојећа црква, из које су повађени комади портала и уграђени на ново место, cf. М. Чанак-Медић, *Благо Тердана*, Политика 4. IX 1977 - додатак.

¹⁰ То је специфичан сивкастобели пешчар који се вади у близини Жагубице, а на Тршкој цркви је употребљен за изградњу сокла, свих углова, прозорских оквира, као и за оквире портала.

Сл. 4 Портал на западној фасади

Fig. 4 Portail de la façade occidentale

Сл. 5 Представа грифона на северној страни портала

Fig. 5 Représentation du griffon sur le côté nord du portail

изнад је грађена наизменичним квадрина седре и пешчара поређаним по дијагонали у виду шаховског поља, у техници, дакле, *opus reticulatum*. Углови где се очекивао податак о начину одвајања дела грађеног техником *opus reticulatum* од бочних страна другачије технички изведених, нису били сачувани ни на једном месту.

Портал у средишту фасаде има правоугаони камени оквир украшен уз унутрашњи руб увијеном лозом која образује ромбична поља у чијем су средишту тролатични, или вишелатични листови или гроздови (сл. 4). По средини надвратника увијене вреже сустичу се у чељустима лава, док при дну бочних страна оне полазе из устију двају уплетених змијоликих чудовишта хипокампа. Друго, нешто уже поље украшено је пластичним ужетом и уоквирено, на спољњем рубу, равним тракама. Распоном одговара описаном каменом оквиру полукружан тимпан чија је равна плоча оивичена бордурама, од којих је једна с извајаним мотивом ужета, а две у виду узане глатке траке. У односу на раван доњег дела оквира, тимпан је увучен и није органски повезан с правоугаоним оквиrom врата. Изнад полукружног тимпана уграђени су комади једне архиволте чији најистуренији део знатно излази у поље. Она потиче са портала маљег распона, те није одговарала завршној архиволти на месту на коме стоји. Њено потрбушје морало је, стога, бити оклесано да би се прилагодила плочи тимпана. Лево и десно од архиволте, изнад равни на којој је њено средиште, уграђен је по један крилати грифон. Онај северни држи у предњим канцама овна, а јужни главу анђела; то

су симболичне представе јеванђелисте Луке и Матеја. Уз потрбушје северног грифона, притиснута његовом задњом канцом, исклесана је глава брадатог човека (сл. 5). Целину са порталом чиниле су две скулптуре лава у подножју портала. Нађен је оштећен доњи део једнога који, такође, држи у задњој канци главу, али жене; од другог је нађено само неколико безобличних комада и једна канца.

У горњем појасу изнад темена архиволте уграђен је блок с извајаном представом двоглавог орла на чијој је само једној усправној страни равна бордура. Изнад те представе изведена је нека врста растеретног лука од два секундарно коришћена блока. У истој средишњој оси фасаде при врху дијагонално је уграђен блок у којем је исклесана розета оивичена мотивом ужета.

Осим тога што се видело да је оквир портала састављен од делова двају портала, показало се одмах после уклањања дебелог слоја лепа са фасаде, да грифони нису једнако уграђени; јужни излази више у поље, а нису ни постављени на исту висину. Опажало се, исто тако, да је подеони венац у висини темена архиволте портала састављен од комада неједнаке висине, који различито улазе у зид, док се пажљивим прегледом горњег дела фасаде зидане техником *opus reticulatum* могло оценити да се блокови постављени по дија-гонали не додирују тачно вршковима. Када је откопан доњи део портала покривен познијим плочницима од камена и опека и када је откривен траг првобитног пода, могло се опазити да камени оквир портала има дно испод тог трага, што је указивало да би првобитан под, да је постојао у време уграђивања тог дела портала, покривао његов најнижи део. Видело се да је подножје фигура лавова постављено нешто више од најнижег дела оквира портала, али и да су те фигуре накнадно уграђене. Око њих су уметани ситни комади камена, а такво градиво, чак и са комађем опека, уметано је и око оквира портала. Пошто је све то опажено, на разним деловима унутрашње припрате испитано је везиво коришћено за зидање. У унутрашњости су узети узорци малтера из дела западног зида око президаног оквира врата (сл. 6) и из бочних зидова. Узорци малтера са места 1-3 истог су састава; справљени су са доста ситнозрног песка те имају мркосиву боју и у свом саставу грумуљице неугашеног креча. Узорци фасаде извађени су из спојница око грифона (4 и 5), изнад спољне архиволте (1) и између ње и тимпана (2), као и из спојница испод подеоног венца (8), између блокова горњег појаса (6) и из спојнице изнад велике уоквирене плоче (7). Узорци малтера од броја 1 до 6 (сл. 7) идентични су узорцима 1-3 из унутрашње стране зида. Знатно се разликују од везива коришћеног за северни и јужни зид унутрашње припрате и доњи део западне фасаде (број 9). Ти делови су зидани малтером справљеним са више креча па самим тим и осетно бељим.

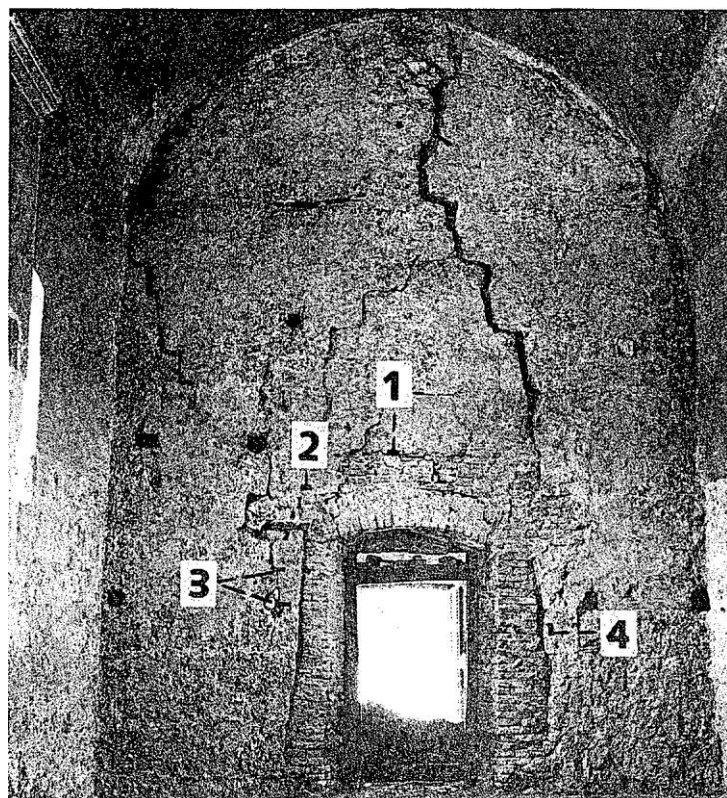
На основу изложених опажања и добијених података о везиву коришћеном за зидање поједи-

них делова фасаде и бочних зидова унутрашње припрате, могло се закључити да је на прочеље цркве накнадно уграђен горњи део и сав клесани украс. Истовремено са уграђивањем оквира врата проширен је унутрашњи део пређашњег отвора, после чега су доворотници остали неправилни и грубо оклесани, изравнати дебљим слојем лепа.¹¹ Тада су унутрашњи део и део оквира са рељефима оклесани да би се сместили јаки усправни дрвени доворотници и праг врата (сл. 3 и 4). По начину уграђивања могло се оценити да је изведено у некој од позних обнова цркве.

Замисао првобитне целине, одакле су делови повађени и после уграђени на прочеље унутрашње припрате, ослањала се, пре свега, на камене портале. Одмах се могло утврдити да већи од та два портала није стајао на унутрашњој припрати због висине, јер она премаша расположив део преосталог оригиналног зида на унутрашњој страни. После тог закључка постало је извесно да је на прочељу старијег дела храма стајао мањи портал. Постоји део његове спољне архиволте, којом је одређен распон тог дела портала. Упоредивањем мера спољњег оквира са ширином преосталог унутрашњег дела отвора, утврђено је да је морао постојати још један унутрашњи степен оквира. Када се он замисли, добија се отвор врата ширине 126 cm, или 4 стопе, а тај податак помаже у одређивању укупне висине отвора, јер је било уобичајено да је однос страна средњовековних портала 1:2. Остали делови портала могу се доста поуздано одредити на основу сачуваног дела спољне архиволте и сродних портала из XIII и са почетка XIV века. Они помажу да се утврди да је на тршком порталу, о којем је реч, постојао спољни оквир од којег су познати оквирна архиволта, грифони и лавови у подножју, а недостају капители и стабла стубова који су их носили. Да су грифони и лавови били у саставу овог портала закључује се пре свега по архиволти јако истуреној у поље, јер се ослањала на леђа грифона. Пунопластична слободностојећа скулптура се, осим тога, стилски разликује од рељефа на оквиру постојећег портала. Њена целина и место у склопу спољњег оквира могу се одредити на основу сачуваних портала из одговарајуће епохе (сл. 8).

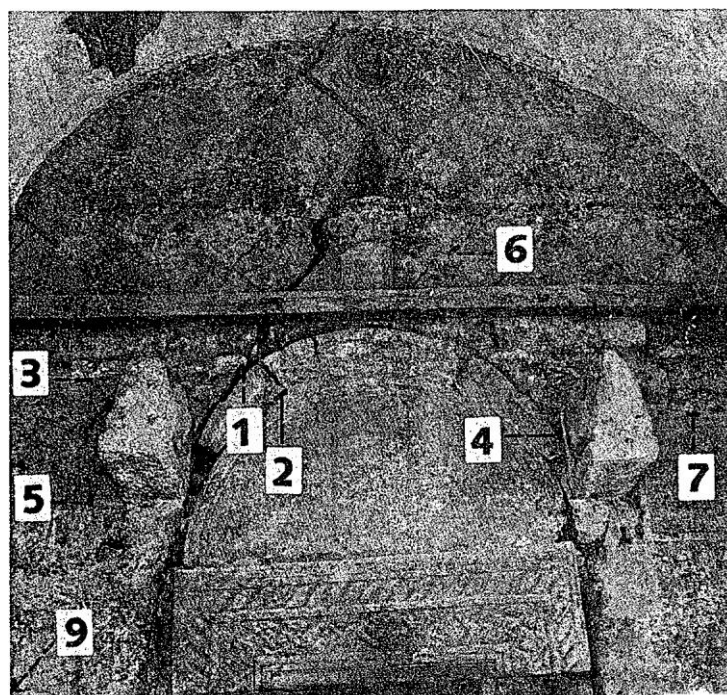
Од делова уграђених у постојећу западну фасаду цркве још се два комада могу издвојити и приписати првобитној западној фасади главног дела цркве. То су два комада профилисана као архиволта портала, а на доњем рубу имају вршак од којег почињу две кривине; уграђена су изнад рељефа са представом двоглавог орла. Њихови облици одговарају горњем делу прозорског оквира са средишним полукружним обликом и два бочна у облику четвртине круга. Разложно је претпоставити да су припадали прозору западне

¹¹ Справљеним са плевом, а исти такав леп коришћен је и за причвршћивање камене плоче на фасади (узорак 7, сл. 7). То се могло утврдити тек пошто је уклоњен иакидни део врата зидан опекама.

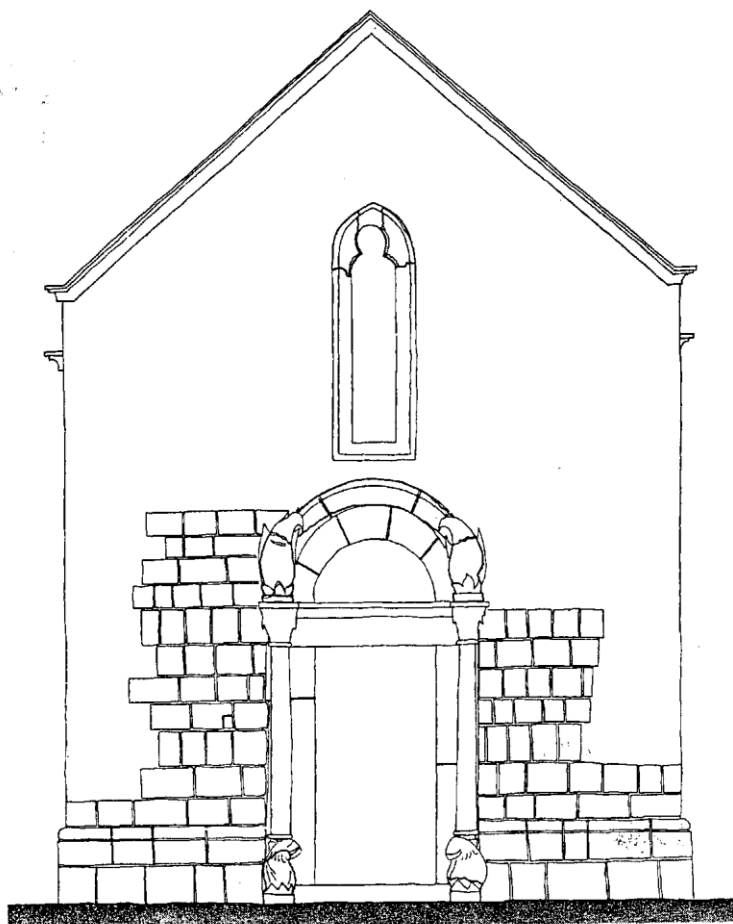
Сл. 6 Унутрашња страна западног зида цркве с обележеним местима одакле су узети узорци малтера, стање 1981. године

Fig. 6 Côte intérieur du mur occidental de l'église avec indication des endroits d'où les échantillons de mortier ont été prélevés, état de 1981

Сл. 7 Горњи део западне фасаде цркве с обележеним местима одакле су узети узорци малтера

Fig. 7 Partie supérieure de la façade occidentale de l'église avec indication des endroits d'où les échantillons de mortier ont été prélevés

Сл. 8 Претпостављени првобитни облик западне фасаде старијег дела цркве

Fig. 8 Forme primitive de la façade occidentale de la partie ancienne de l'église, telle que l'auteur la présume

фасаде и да су уграђени на место приближно првобитном (сл. 8).¹²

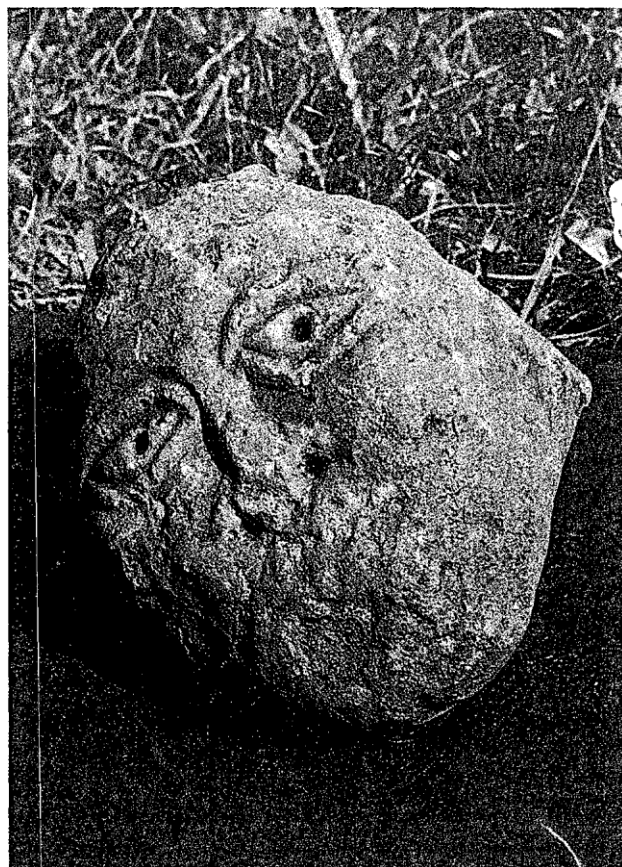
После изложене реституције првобитне западне фасаде старијег дела цркве с правом се може закључити да су већи портал и описани горњи део западне фасаде цркве пренети са прочеља ексонартекса. Када се разматра могућа целина западне фасаде тог дела храма, треба имати у виду још неколико архитектонских комада одвојено нађених, а стилски сродних великом порталу. То су један капител (сл. 9), део венца или конзоле, једна глава (сл. 10) и плоча ширине 56 cm, по средини које је извајана широка пластична плетеница. Истој целини припада и једна уоквирена квадратна плоча потпуно подударна плочи уграђеној испод подеонog венца, десно од улаза у храм (сл. 3). Ова друга

¹² Стилска анализа архитектуре и скулптуралног декора старијег дела храма излази из оквира овога рада и биће предмет посебног разматрања.

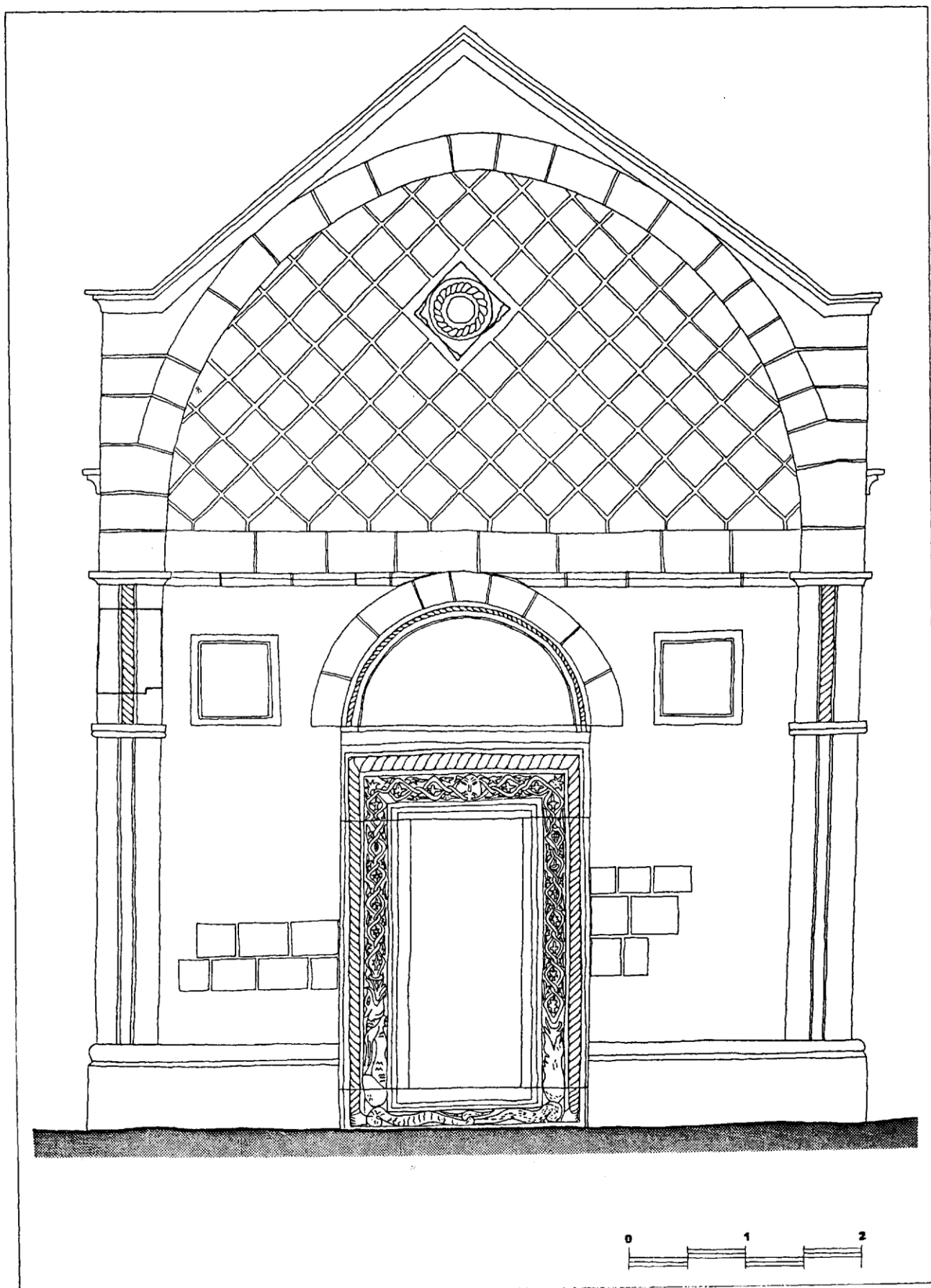
Сл. 9 Бочна страна капитела секундарно коришћеног као блок за зидање

Fig 9 Côte latéral du chapiteau réemployé comme bloc de pierre de construction

Сл. 10 Представа главе, нађена током ископавања

Fig. 10 Représentation de la tête, mise au jour lors des fouilles

Сл. 11 Претпостављени првобитан изглед ексонартекса цркве

Fig. 11 Exonarthex primitif de l'église, tel que l'auteur le suppose

је извађена из зида спољне припрате из XIX века. Кључни средишњи мотив фасаде ексонартекса био је велики портал који је готово у целини сачуван. На основу познате структуре позносредњовековних портала може се претпоставити да је постојећи камени оквир био за један степен увучен у зид, а тимпан у односу на њега још за један степен. По томе што се оквир врата не везује органски за постојећи тимпан, следио је закључак да је постојао венац између та два члана целине. Такво решење, са венцем у подножју тимпана, примењено је на многим моравским храмовима, а као пример могу се навести западни портал Љубостиње, Наупаре и Каленића.¹³ У склопу подеоног венца, о којем је реч, или конзоле испод спољњег лука, било би место архитектонском комаду украшеном стилизованим крином.

Са сваке стране портала било је одвојено место за велике квадратне уоквирене плоче, на којима је, по свој прилици, био исписан неки текст у фреско-техници, а фреском је било украшено и поље тимпана, судећи по уклесаним зарезима којима је требало обезбедити боље везивање фреско-малтера за камен.

Нема разлога да се подеони венац и појас изведен у техници *opus reticulatum* не замисле у истом односу према порталу као на месту где се сада налазе, с тим да се из средине прва два реда искључи представа двоглавог орла. Уоквирен бордуром на десној страни, где сада недостаје, могао је бити у тимпану прозора, као на неким моравским храмовима.¹⁴ Постоји потреба да се на истој фасади нађе место блоку са бордуром плетенице, јер је стилски сродна плетеница на оквиру портала. Пошто се он није могао уклопити у реконструисани средишњи део фасаде, остаје могућност да је њиме био украшен ободни део. Сачувани ориги-нални доњи појас зида ексонартекса не пружа податке о могућој рашчлањености тамошњих зидних површина. Она се, ипак, може замислити ако се имају у виду фасаде моравских цркава, јер су оне рашчлањене пиластрима који полазе са равног сокла.¹⁵ Такво решење сме се претпоставити и на ексонартексу Светог Николе у Тргу, зато што су његови зидови знатне дебљине,

Фасаде моравских цркава су основа и за идентификацију плоче са плетеницом. На неким храмовима из те скупине постоје угаони пиластри рашчлањени тричетврт колонетама у средишту. Оне су најчешће глатке, али негде у горњем појасу имају тордирано стабло, као у Велућу.¹⁶ Ти примери опредељују место тршког блока са плетеницом на тако обликоване углове (сл. 11). Ако је место тог комада тачно нађено, он би сведочио не само о постојању угаоних пиластара већ и о решењу ивичног дела горњег појаса, јер би било разложно претпоставити да се продужавао у слепи лук којим је био уоквирен део зидан квадратним плочама слаганим у виду шаховског поља (сл. 11). Такво решење концепцијски би било слично прочељу Светог Николе Шишевског из око 1380. године, или цркве манастира Равани-

це из раздобља од 1376. до 1385, где је поље под слепим луком изведено, такође, у техници *opus reticulatum*.¹⁷

Два преостала комада, нађена одвојено од грађевине, требало би, такође, замислити у склопу целине ексонартекса. Глава неке гротеске или брадатог човека има дуг извијен врат по којем се види да је била знатно одвојена од равни на којој се спајала са зидом или неким другим чланом архитектонске декоративне скулптуре. Могуће је да је била део конзоле, слична слободним конзолама уграђеним око портала хиландарске припрате,¹⁸ али не може се искључити ни могућност да је била део чеоне стране капитета, другог комада чије место није сасвим извесно. По својој основној тектоници тај други комад одговара капителу прозорског мена. Капител има при дну заобљен астрагал и чашу која се ка врху знатно шири, тако да су угаоне волуте јако истурене. У средишту дуже стране је исклесана увезана врежа са по два листа са сваке стране средишног вишелатичног листа (сл. 9). На краћој страни капитета постоји траг неке одломљене представе која је излазила у поље. На том месту је, исто тако, могла стајати поменута глава. Ако је то тачно, била је у пару са још једном представом.¹⁹

¹³ Cf. С. Ђурић, *Љубостиња*, Студије и монографије 4, Београд 1985, 49, сл. 24; Н. Катаић, *Декоративна камена пластика моравске школе*, Студије и монографије 5, Београд 1988, 98, 99 (Наупара); 178, 179 (Каленић).

¹⁴ Двоглавни орао је исклесан негде на тимпану прозорске бифоре, или украшава капител стубића дводелног прозора, а пекад је приказан на парапетној плочи, као на Лазарици, Каленићу и хиландарској спољној припрати, cf. Н. Катаић, *op. cit.*, 48, сл. 12 (Лазарица); 163, сл. 3 и цртеж бифоре на олтарској апсиди (Каленић); 205, сл. 17, парапетна плоча на северној бифори (Хилаидар).

¹⁵ На неким моравским црквама подножје у виду равног сокла изведемо је правилним и добро сложеним блоковима камена и тада је завршено неким профилем, као на Лазарици и Раваници, на пример, али постоје примери где је равно подножје изведено ломљеним, или мало приклесаним каменом, као у Наупари и Велућу, по чему се закључује да је било покривено лепом.

¹⁶ Cf. Н. Катаић, *op. cit.*, 79, сл. 25 (Раваница); 175, сл. 16, 17 (Каленић); 128, сл. 1 (Велуће), а тордиране коломете у горњем појасу имају Раваница и Каленић, cf. *ibid.*

¹⁷ Cf. за Николу Шишевског Г. Веленис, *Εμπνεύματα του εζωτερικού διακόσμου στη Βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Солун 1984, пин. 107, 229, где су наведени други примери примене технике *opus reticulatum* или *pseudoreticulatum*, како је називају грчки научници, на византијским црквеним грађевинама. За Раваницу cf. Б. Вуловић, *Раваница. Њено место и њена улога у сакралној архитектури Поморавља*, Саопштења VII, Републички завод за заштиту споменика културе (1966) тбл. XV.

¹⁸ Cf. Ђ. Бошковић, *Хиландар. Саборна црква*, у: *Споменици српске архитектуре средњег века*, Београд 1992, 49, 50, сл. 37, 38.

¹⁹ Као двојне гротеске извајане на краћим странама капитета у фрањевачком манастиру у Дубровнику (Ј. Максимовић, *op. cit.*, сл. 153), а на једином капителу у Дечанма две људске главе су под угловима завршне плоче једног капитета.

Поменута решења слична замишљеној фасади тршког ексонартекса упућују на тражење паралела вајаном украсу и оствареној архитектонској композицији, међу црквеним здањима из XIV века. То опредељење ослањају епиграфски подаци. На основу једног уклесаног натписа, са прочеља ексонартекса, где је уписана 1382/3. година, познато је да је он подигнут пре тог времена. Натпис је уклесан на великом водоравном блоку уграђеном у први ред изнад подеоног венца. Он је заједно с осталим деловима горњег појаса фасаде некада стајао на прочељу спољне припрате.

Натпис гласи: Я СЕ ПИНСА РЯБЬ БОЖИ(Н) ХВАНЬ В МЕТУѢ , S Q Ч (сл. 12).²⁰ На цркви су уклесани бројни натписи. Сви осим једног су надгробног карактера. У ту скупину не спада натпис о којем је реч, ни по садржају ни по месту на коме се налази. Исклесан је високо, а то је могао учинити само клесар који је учествовао у неким радовима на цркви. Лепа и правилно исклесана слова натписа сведоче да је то био образован уметник. Зато се чини да је тај белег о себи оставио вајар скулптуралног украса или неимар који је од припремљених делова склапао целину грађевине или уметник који је заслужан за оба подухвата.

Претпоставка да је 1382/3. године завршен ексонартекс слагала би се с архитектонском концепцијом његовог прочеља, са подацима о развоју Тршке цркве и о етапама њене изградње. Главни део цркве, ако је на њеном прочељу стајао претпостављени прозор готичког облика, могао је настати тек првих година XIV века. Од изградње тог дела храма до подизања ексонартекса протекло је извесно време, судећи не само по описаним техничким појединостима већ и по околности да се на простору који је заузео ексонартекс, пре његовог грађења, сахрањивало. Један од тих гробова пресечен је зидом ексонартекса.²¹ Такав сплет догађаја указује да је припрата могла бити саграђена тек у другој половини XIV столећа. Време њеног настанка може се проверити и анализом репертоара мотива и стилских обележја клесаног украса на оквиру врата и на капителу меноа.

Капител меноа има заједничке црте са капителима из XIV века, које се огледају у глаткој чаши са волутама у угловима завршне плоче.²² Међутим, за његово датовање пресуднији је биљни мотив у средишту дуже стране. Он представља редуковану форму једне врсте двозоних капитела,²³ али на њему биљни мотив више није органски део чаше капитела, већ засебна целина, што је својствено позној фази средњовековних капитела,

²⁰ За читање натписа захвалност дугујем Гојку Суботићу, а за калк натписа историчару уметности Неди Цар.

²¹ То је гроб број 89, нађен испод северног зида ексонартекса.

²² Тако су обликовани капители у Грачаници, Матејчи и један у Старом Нагоричину, а капител исте тектонике постоји и у Богородици Љевишкој, cf. С. М. Ненадовић, *Богородица Љевишка*, Београд 1965, сл. 43, 44; Б. Тодић, *Старо Нагоричино*, Београд 1993, 38, сл. 15.

Сл. 12 Натпис из 1382/3. године, уклесан на камен уграђен изнад подеоног венца на западној фасади

Fig. 12 Inscription de 1382/83, gravée dans la pierre qui est encastrée au-dessus de la corniche de la façade occidentale

Сл. 13 Натпис из 1429/30. године, исклесан на дијагонално постављени блок изнад подеоног венца западне фасаде

Fig. 13 Inscription de 1429/30, gravée dans le bloc qui est placé en diagonale au-dessus du cordon de la façade occidentale

а таква обележја има и двочлана врежа међу листовима. У својствене стилске ознаке тршког портала може се уврстити профилација унутрашњег руба у виду правог штапа, јер му и она даје позносредњовековни карактер, једнако као и мотив ужета и вајани украс с увијеном лозом у средњем пољу. Па ипак, ту је врежа једноделна и пластична, вајана пре него што је моравски клесани украс освојио фасаде свих српских цркава. Заметак моравских орнамената препознаје се већ на клесаном украсу призренских Светих арханђела, где постоје увијене вреже које образују ромбична поља и између њих тролатични и петолатични листови као на тршком оквиру, али је врежа већ двочлана.²⁴ С друге стране, на тршком ексонартексу били су заступљени мотиви врежа с усправним криновима својствени моравском клесаном украсу, а из репертоара моравске пластике су и фантастичне змијолике животиње са псећим главама и крилима, које испуњавају доњи део оквира тршког портала.²⁵ То све говори да настанак ексонартекса цркве Светог Николе у Тргу треба ставити у време иред потиуно сазревање моравског стила орнамената, када су се испољавале извесне стилске неуједначености и примењиване једноделне пластичне вреже, као у Моравском Градцу или Дренчи.²⁶ Ако су припреме за изградњу тршког ексонартекса дуже трајале, могло се случити да је он завршен тек 1382/3. године, и да је неимар те грађевине на њеном прочељу уписао своје име.

Судбина ексонартекса, као и целе цркве, била је драматична. Велико западно здање, саграђено на нестабилном тлу као и црква, рано је страдало.²⁷ Повађене украсне делове са њега дао је уградити на прочеље старијег дела цркве протопоп Кузма уз помоћ извесног Оливера (?).²⁸ О том подухвату постоји писано сведочанство исклесано изнад подеоног венца, нешто више од поменутог натписа. Исклесано је на једном дијагонално постављеном каменом блоку и гласи (сл. 13):

ВЪ ДН(Е) БЛ(А)ГО Ч(Е)СТИТЕЛНОГО ДЕСПОТА
ГОРГА В ЛЕ(Т)Ъ С Ч Л Н ПОНШЕБ ГОЕ
ІА(С)ВЕРЪ СНО ПРИПРАТУ ПОВЕЛЕННЕМЪ
ПО(П)А КОУЗМЕ БО(Г)Ъ ДА НХЪ ПРО
СТН ЯМ(Н)НЪ

Подухват на припрати означен је изразом ПОНШЕБ, који се може схватити као градио, или трудио се, судећи по изразу шити и подшити, коришћеним у изворима у том смислу. Пошто је ексонартекс изграђен пре 1429/30. године, која се у натпису помиње, може се сматрати да се он односи на обнову фасаде унутрашње припрате.²⁹ Тај подухват извели су у освит пропасти српске државе недовољно вешти локални мајстори, који су, међутим, уважавали делове порушеног ексонартекса и његовог ранијег облика. На темељима пређашњег западног здања подигнута је тада

поново спољна припрата, али сада у виду отвореног трема и знатно нижа.³⁰ Ова друга је вероватно порушена једноремено са падом свода над унутрашњом припратом у време турске власти, када је црква напуштена.³¹ Цркву је у таквом стању 1733. године видео егзарх Београдске митрополије. Била је тада без патоса и без сводова над западним травејем и унутрашњом припратом. Црква је темељно поправљена а старији део храма и спољна припрата поново су патосани опекама 1796. године.³² Тада је унутрашњи оквир портала морао бити подухваћен зидом од опека, што говори да је у међувремену оштећен. Неколико-ко јаким пукотина и помереност делова оквира портала из правилног положаја, сведочанство су тих немих догађаја. Упркос томе, остали су да сведоче о једном великом уметничком подухвату, али и о разумевању његове вредности испољеке у пажљивом уклапању делова спољне припрате у обновљени старији део храма.

²³ У средншту једне врсте романичких двозонних канитела извајани су увезани листови који се лепезасто шире према угловима завршне плоче, обухватајући волуте или протоме на угловима и повезујући се са повијеним листовима акантуса у доњем појасу. Датују се у крај XII или почетак XIII века, а леп пример представљају капители тога типа из Естергома и Ослонфоа (Oszlopfo), cf. T. Gerevich, *Magyarország romankori emlékei*, Budapest 1938, tbl. CV, CI.

²⁴ Cf. С. М. Ненадовић, *Душанова задужбина манастир Светих арханђела код Призрена*, Београд 1967, тбл. XXXII.

²⁵ Змијолике фантастичне животиње са псећом главом и са крилима или без њих, исклесане су на разним деловима цркава у Лазарици, Равајици, Каленићу, на хиландарској спољној припрати, cf. Н. Катанић, *op. cit.*, passim.

²⁶ О једновременој заступљености једноделних пунопластичних врежа и двојних трака у седмој и осмој деценији XIV века, cf. М. Чанак-Медић, *Нови подаци о архитектури и скулптури Богородице Градачке*, in: *Богородица Градачка у историји српског народа*, Чачак 1993, 89, 90.

²⁷ Црква је подигнута на клизишту које је повремено плавио оближњи Милатовачки поток, наносећи велике слојеве наплавина.

²⁸ На надгробној плочи Кузме исклесан је натпис ПП КОУЗМА, по којем знамо да је имао чии протопоп.

²⁹ У натпису постоји грешка у имену Оливер, па је изгледа погрешно исклесана и реч која означава радљу на припрати. О њеном значењу може се судити на основу текстова у две повеље краља Милутина. У повељи издатој манастиру Светог Стефана у Баљској наведено је: **СОКАЛНИЦН ДА ПОМАГАЮ ШНТН ЦРКВЕ Н ТРАПЕЗЕ Н КРАМЕРЪХЪ ПОЛЪТЪ**, cf. А. Соловјев, *Одабрани сиоменици српског права*, Београд 1926, 94, бр. 17, а у повељи Хиландару из 1312. стоји: **ПОТШТА СЕ Н СТВОРН ОГГРАДУ ВЕАНКУ...** cf. Т. Ђурковић, *Хиландар у доба Немањића*, Београд 1925, 7.

³⁰ Први дрвени трем, подигнут на остацима средњовековне спољне припрате, имао је тавањаче у висини грифона, на чијим су леђима уклесаи лежишта за тавањачу постављену на том месту.

³¹ Црква је запустела када се све српско становништво иселило, крајем XVII века cf. Т. Ђорђевић, *Незнано гробље у Жагубици*, Старице III (1909), 165, нап. 28.

³² Cf. Митрополит Михаил, *Српска црква у књажевству Србији*, Београд 1874, 23; В. Петковић, *op. cit.*, 332, нап. 4198.

Exonarthex de l'église Saint-Nicolas à Trg près de Žagubica

MILKA ČANAK-MEDIĆ

Saint-Nicolas de Trg, située près de Žagubica, se range parmi les églises à une seule nef, dont le plan est caractérisé par une abside sur son côté oriental, un narthex sur son côté occidental et une nef divisée en trois travées, dont celle de l'est est très courte, alors que celle du milieu est surmontée d'une coupole (fig. 1). Elle appartient au groupe d'églises qui pourrait embrasser Saint-Nicolas de Studenica, datant des années 30 du XIIIe siècle, les églises de Baljevac, Brvenik et Šumnik, dédiées à ce même saint, ainsi que Saint-Jean de Studenica, bâtie au début du XIVe siècle. L'église de Trg pourrait être située dans la période comprise entre les dernières années du XIIIe siècle et la quatrième décennie du siècle suivant, étant donné les circonstances historiques où aurait pu être bâtie une église aux caractéristiques typologiques qu'elle présente et compte tenu du système structurel appliqué, de l'appareillage et des traits stylistiques de la fenêtre originelle de l'abside, ainsi que de ceux de la céramique encastrée dans les murs du naos.

Au cours des travaux d'exploration qui ont duré de 1981 à 1987, il a été établi que le portail en pierre sur la façade occidentale de l'église était composé des parties de deux portails et que la partie du plus grand avait été apportée d'un autre lieu, en même temps que les blocs de pierre disposés selon la technique dite *opus reticulatum* dans la zone supérieure de la façade actuelle de l'église. Étant donné que les parties des deux portails étaient taillées dans la même pierre locale, employée pour les murs aussi, il a été établi qu'il avait appartenu au même ensemble architectural. La question de leur provenance a été éclaircie au cours des sondages effec-

tués sur l'emplacement de l'ancien exonarthex, bâti au XIXe siècle. À cette occasion il a été constaté qu'au moyen âge un exonarthex avait été ajouté à l'église peu après l'achèvement de la construction du corps de celle-ci. L'ornement sculpté qui avait appartenu à la partie plus ancienne de l'église aurait pu être détaché et l'auteur a proposé ici la reconstitution de l'aspect originel de la façade occidentale (fig. 8). L'ornement sculpté et les fragments qui avaient fait partie de la façade de l'exonarthex ont fait l'objet d'une analyse à part. Dans cette analyse l'auteur explique les raisons pour lesquelles il considère comme nécessaire la reconstitution de l'exonarthex de l'église en question et elle essaie d'estimer la valeur de son architecture et de l'ornement sculpté. Cette analyse a montré que l'exonarthex présente les caractéristiques propres au bas moyen âge et que son décor sculpté se rapproche le plus de celui du style de la Morava, ce qui légitime la supposition que l'année 1382/83, inscrite dans la partie supérieure de la façade de l'exonarthex, représente celle d'achèvement des travaux de construction et de décoration. Cet exonarthex sera un témoignage important sur les courants qui, dans le domaine de l'architecture, étaient les mêmes dans toutes les régions serbes; en même temps, il fournira une base solide au jugement sur les circonstances culturelles et spirituelles dans l'Est du pays au moyen âge tardif. Cependant, elle n'est pas seulement un témoignage sur une œuvre remarquable dans le domaine de l'art, mais aussi sur la compréhension de sa valeur dont on fit preuve en intégrant soigneusement, en 1429/30, des éléments de l'ancien exonarthex dans le corps de l'église rénovée.